

İslâm Felsefesinde Yeni Eflâtunculuk

Ian Richard NETTON
Çeviri : Gürbüz DENİZ

1. Ortam ve Kaynaklar

İslâmî Yeni Eflâtunculuk, Plotinus'un ve Aristoteles'in öğretisi ve doktrinlerinin yaygın olduğu bir ortamda gelişti. İslâm ordularının M.S.642'de girdikleri İskenderiye şehri, yüzyıllarca felsefe ve filozofların yuvası olmuştu. Yeni Eflâtunculuğun kurucusu Plotinos'un kendisi de İskenderiye'de bilgin Ammonius Hierocles'in yanında on bir yıl öğrenim görmüştü. İskenderiye'nin felsefi öğretim müfredatı Yeni Eflâtunculuk ve Aristoculukla doluydu. Porphyry ve Proclus gibi Yeni Eflâtuncuların eserlerine burada çalışılmaktaydı. Yazarı kesin olarak bilinmeyen, fakat Porphyry ve Proclus'la aynıleşen *Theology of Aristotle* ve Latinceleştirilmiş ismiyle *Liber de Causis* iki meşhur çalışmaydı. Bu iki çalışma, İslâm Yeni Eflâtunculuğun büyük kanallarıydı. Aristoteles teolojisi (*Theology of Aristotle*) adlı eserin ismine rağmen Aristoteles'le ilgisi yoktu. Sadece Plotinus'un *Enneadlar*'ının IV. VI. kitaplarının bazı ilave ve özetlerinden ibaretti. *Liber de Causis* (Sebepler Kitabı)'ın esası da Proclus'un *Elements of Theology*'sine dayalıydı. Hem *Theologia* ve hem de *Liber*'deki Yeni Eflâtuncu temalar tanımlanmayacak kadar zor değildir. Evrensel akıl ve evrensel ruh gibi hipotezlere dayalı anahtar Sudûr doktrinine ya da Procline'nin *Bir; Varlık, Akıl ve Ruh* hipotezlerine *Bir*'in yüce sıfatlarına dayanıyordu.

Bununla birlikte, İskenderiye, Ortadoğu'da İslâm'ın doğuşundan önce Yeni Eflâtunculuğun tek ana şehri değildi. Bir diğer şehir de Aramca'dan ziyade Farsça'nın etkili dil olduğu Yunan Bizans öğretiminin özellikle felsefe ve tıp sahalarında büyük bir merkezi olan *Cûndişapur*'du. Bu şehir; Şapur I tarafından Milat'tan sonra 3. asırda kurulmuş hem İslâm ve hem de İslâm öncesi dönemlerinde Ortadoğu'daki bilginleri kendisine çeken bir rol oynamıştır. Arapça çeviri hareketinin büyük babası Huneyn İbn İshâk, burada çalıştı, daha önceleri Nasturî bilginler Efes Konsili'nden (M.S. 43) sonra bu şehre akın etmişlerdi. Bu bilginler; Aristoteles'nin eserlerini bilmekle birlikte aynı zamanda Porphyry ve Yeni Eflâtunculuğun bilinen öğretileri üzerine de çalışmışlardır. *Cûndişapur*'un kapatılması ile birlikte buradaki birikim Yunan unsurlarının çeşitliliği ile birlikte bir İslâm şehrine dönüşen Bağdat'a sızdı.

* Bu makale "Neoplatonism in Islamic Philosophy" başlığıyla, *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, London and Newyork, Routledge (1998) de yayımlanan metnin çevirisidir.

Kuzey Suriye’de Harran şehri vardı. Bu şehir, Pagan bir mezhep ve aşkın teolojileri Yeni Eflâtuncu unsurlarla karışmış olan yıldıztapar Sâbîiler’in merkeziydi. III.Yüzyılda (Miladî 9.yüzyıl) Harran, İskenderiye’den sığınan bilginlerce ziyaret edildi. Sonraki yüzyılda bu bilginler; Bağdat’a hem Aristotelesci ve hem de Yeni Eflâtuncu unsurları İskenderiye ve Harran’ın zengin felsefi mirasını taşıdılar. İskenderiye, Cûndişâpur ve Harran, Yeni Eflâtuncu düşüncenin sadece kaynağı değildi. Onların örnekleri; yayılan Arap-İslâm İmparatorluğu’nu Yunan Düşüncesi ile, özellikle Aristotelesci ve Yeni Eflâtunculuk’la yeni bir tabiatla ilişkiye geçirdi. İslâm Felsefesi de İslâm felsefecilerinin yazılarında Aristotelesci ve Yeni Eflâtuncu unsurlarının etkisinde harekete geçti. İslâm felsefesi, Aristotelesci ve Yeni Eflâtuncuların sarkacında, bireysel İslâm filozoflarının yazılarında sallandı. İhvanu’s-Safa düşüncesinde olduğu gibi ikisi (Yeni Eflâtunculuk ve Aristoculuk) fiili olarak muazzam bir entelektüel karışım oluyordu.

2. İslâm Yeni Eflâtunculuğunun Tanrısı

Kur’an’da, Tanrı’nın tasviri, İslâm kelâmında teşbihçilik, Tanrı’nın gücü, sıfatları ve insanın iradesi hakkındaki meselelerde yorum farklılıklarına yol açmasına rağmen, gayet açıktır. Bununla birlikte Kur’an’ın Tanrısı, hem aşkın ve hem de içkindir. Hiçbir şey O’nun gibi değildir, O insana şahdamarından daha yakındır. İnsana kendisini açmak ve vahy etmek için tarihe karışır, sözgelimi Kur’an vahiylerinde, Bedir Gazvesi’nde (M.S. 624) Hz.Muhammed için savaştacak melekler gönderir. Günümüz sürec teologlarının tanrısı gibidir. Hepsinin üstünde, Kur’an’ın Tanrısı, yoktan yaratandır (ex-nihilo). Kur’an’da Yeni Eflâtuncu sudûr kavramı yoktur. Aksine, Aristo’ya göre Tanrı’nın kendisi ilk hareket etmeyen hareket ettiricidir. Aristotelesçi teolojinin vurgusu, Tanrı’nın yaratmasından ziyade ezeli olarak varolan bir ilk maddenin suret’inden ibaret olan yaratış anlayışınadır. Yeni Eflâtuncularla birlikte bu vurgu, yaratılış kavramından ezeli sudûra doğrudur. Tanrı, Bir ya da İyi – her ne ile belirtilirse belirtilsin – yoktan (ex-nihilo) yaratmaz. Aşağısında bulunan her şeyin ezeli sudûrünü “sağlar.”

Böylece, Ortadoğu’da İslâm’ın doğuş ve yayılışı döneminde Yaratıcı’nın farklı niteliklerini vurgulamada birbiriyle yarışan en azından üç farklı teolojik anlayış ortaya çıkmaktadır. Kur’an’ın, her şeyi yoktan yaratan (ex-nihilo) anlayışı; Aristocu ilk hareket ettirici ve Yeni Eflâtuncu ezeli sudûrcu Tanrı... Tanrı ve diğer gözlemlenen gerçeklik ve fenomen arasındaki ilişki hakkındaki bu tartışma, İslâm filozoflarının eserlerinin esas yapısını oluşturmuştur. Kur’an’ın Tanrısı ise yaratılışa doğrudan yaratma gücü ile ilişkilidir. Aristotelesçi Tanrı daha az farkında olarak hareket edenle, Yeni Eflâtuncu Tanrı ise aşkın ile maddî gerçeklik arasındaki kocaman boşluğu sudûr düzeni ile sağladığı köprü olma ile ilişkilidir. İslâm filozoflarının görüşleri hakkında kısa bir inceleme, tartışmanın onların yazılarında nasıl ele alındığını ve İslâm felsefesinin genel gelişmesinin nasıl olduğunu gösterecektir.

Ebü Yusuf İbn İshâk el-Kindî; genel olarak İslâm filozoflarınca İslâm felsefesinin babası olarak tanınır. Onun Tanrı anlayışının dört vechesi vardır.

Kindi, doktrinel olarak bu anlayışı Kur'an'dan çıkarmıştır, "Yaratıcı" ve "aktif" özellikleri taşır. Tanrı'nın başka hiçbir şeyden kaynaklanmayan öznel bir birliği vardır. O aynı zamanda Aristotelesçi bir yöne "hareket etmeyen" bir özelliğe sahip olsa da, Kindi'nin Tanrısı sadece bir hareket ettiriciden çok daha fazla bir şeydir. Tanrı'nın sıfatları, Kindi tarafından Mu'tezilî terimlerle ele alınır, insan biçimciliğe (antropomorfizme) karşı Mu'tezilî tavrını takınır. Sonuç olarak biz, Kindi düşüncesinde Yeni Eflâtuncu bir etki bulabiliriz. Kindi, Yeni Eflâtuncu geleneği yansıtan ilk büyük filozof ve Fârâbî ve İbn Sinâ gibi filozofların düşünceleri arasında bir köprü idi. Fârâbî ve İbn Sinâ sayesinde ki, hiyerarşi ve sudûr kavramları varlık metafiziğine entegre edilip geliştirildi ve böylece İslâm Yeni Eflâtunculuğu zirveye ulaştı. Fârâbî, haklı bir şekilde, İslâm Yeni Eflâtunculuğunun babası ve kurucusu olarak görüldü. İbn Sinâ, (Fârâbî) daha orijinal olmasına rağmen, en büyük müslüman Yeni Eflâtuncu filozof olarak değerlendirildi. Onun tasvir ettiği Tanrı'nın diğer vecheleri de vardır ki, bunlarda dikkatimizi çeken, Yeni Eflâtuncu yönlerdir. Fârâbî gibi, İbn Sinâ'nın da Zorunlu Varlıktan sudûr eden on akıl şeması vardır. Yine Fârâbî ile birlikte sudûr, Yeni Eflâtunculuğun bilinmez Tanrısı ile yeryüzüne bağlı insanlık arasında bir köprü oluşturur. Bununla birlikte İbn Sinâ düşüncesindeki teolojik terminoloji Fârâbî'de olduğundan daha az olumsuzdur. Bu da İbn Sinâ'nın mistik düşünce boyutunun bir gerçeğidir.

Yeni Eflâtunculuğun en yüksek gelişme sınırı; bir yandan İsmâilî kelâmcı Hamid ed-Dîn el-Kirmanî, öte yanda Şihabeddin Yahya el-Suhreverdi ve Muh-yeddin İbn Arabî'de görülür. Kirmanî, Fârâbîci Tanrı anlayışını ve on akıl'ı alarak Yeni Eflâtunculuğu kendi sudûr hiyerarşisinde kullanır. Suhreverdi, aydınlanma üstadı (Şeyh el-İsrâk) olarak bilinmiş, olağanüstü kompleksini Yeni Eflâtuncu (nurlar) ışıklar hiyerarşisini tesis etmiştir ki, bu hiyerarşide Tanrı ve diğer varlıklar nur açısından değerlendirilmişlerdir. Tanrı, nurların nurudur. O'ndan bir ilk nur ondan da bir ikinci nur sudûr ederek bu böylece sürer. Sudûr doktrinine göre ışıklar (ya da akıllar)ın ontolojik ya da neotik öncelikleri vardır, biri diğeri üstündedir. Fakat bu, geçici bir öne geçiş değildir. Aksine İbn Arabî, Yeni Eflâtuncu terminolojiyi kendi Vahdet-i Vücûd prensibini desteklemek için uyarlar. Onun düşüncesinin dolaşımı, Platoncu ve Fârâbîci klasik sudûr sistemini izlemekten de onu alıkoymuştur. Onun düşüncesini açıklamak için, "sudûr"dan ziyade "tecelliyat" daha doğru olacaktır.

3. Tepki ve Karşı Tepki

Yeni Eflâtunculuğun İslâm düşüncesi ve felsefesine sızmasına reaksiyon ve karşı hareket, en yararlı bir şekilde, sünnî kelâmcı ve sufi Ebû Hamid el-Gazzâlî'nin eserleri ve öte taraftan İslâm düşüncesinin en kayda değer Aristotelesçi Ebû'l-Velîd Muhammed İbn Rüşd – Averroes olarak da bilinir- tarafından yapıldı. Gazzâlî "Tehâfütü'l-Felâsife"sinde hem Yeni Eflâtunculara ve hem de Aristoteles'e saldırdı. Âlemin ezeli olduğuna dair görüşe karşı çıkarak matematiksel olarak Yeni Eflâtuncuların görüşlerinin mantıksız olduğunu göstermeye çalıştı. Ona göre Yeni Eflâtuncular, Tanrı'nın Bir olduğunu ispatlamada başarısız oldular, yine Gazzâlî, Yeni Eflâtunculara Tanrı'nın bil-

gisi ve Tanrı'nın (değişmezliği) gibi diğer temel ve belli noktalarda hücum etti. Gazzâlî'nin görüşlerine karşı çıktığı iki filozof: Fârâbî ve İbn Sinâ idi. Gazzâlî şöyle der:

"Bununla birlikte, müslüman filozoflar arasında Aristo'nun mütercimleri ve en orijinal yorumcuları olarak en sadık filozoflar Fârâbî ve İbn Sinâ'dır. Bunun için biz, onların (ikisinin) sapıklıktaki reislerinin (Aristoteles) yolundan seçip doğru kabul ettikleri hususları iptal ile yetineceğiz."

Gazzâlî yirmi özel meseleyi maddeler haline getirerek, bunların ele alınması ile birlikte filozofların teorilerindeki çelişkilerin ortaya çıkacağını belirtir. Şayet Gazzâlî, felsefeye ve İslâm'da Yeni Eflâtunculuğa karşı çıkışta İslâm kelâmının en keskin hücumunu temsil ediyorsa, İbn Rüşd de karşı tarafın temsilcisidir. Bu, İbn Rüşd'ün tüm kalbiyle Yeni Eflâtunculuğun görüşlerini savunduğu anlamına gelmez. O, aslında bundan çok uzaktır. İbn Rüşd *Tehâfütü't-Tehâfüt*'ünü Gazzâlî'nin *Tehâfütü'l-Felâsife*'sine atfen yazmıştır. Fahri'nin ifadesiyle *"İbn Rüşd'ün olgun düşüncesinin ürünü; Gazzâlî'nin Greko-Arap felsefesine eleştirisine karşı sistematik bir eleştiriyi oluşturur."*

Gazzâlî, (İbn Rüşd) tarafından filozofları, yanlış anlamakla suçlanmıştır. Açık ki, İbn Rüşd Yeni Eflâtuncu filozofların tezlerini kabul etmemekle birlikte, sapık olmayan bir düşünce şekli olarak felsefeyi savunmaktadır. *Tehâfütü't-Tehâfüt*'ünde Gazzâlî'nin hedefi olan filozofları savunma niyetinde olmasına rağmen Bello'nun da işaret ettiği üzere *"Gerçekte, her zaman, Fârâbî ve İbn Sinâ'yı savunmaz... Aksine o, Fârâbî ve İbn Sinâ'nın ne ölçüde sahil Aristotelesçi felsefi doktrinden ayrıldıklarını gösterir ve bazen de onları sapıklıkla suçlayan Gazzâlî'nin sesi ile birleşir."*

Böylece İbn Rüşd, felsefe ve filozofları savunmasına rağmen, Yeni Eflâtunculuğa açık bir savaş ilan etmekle daha mutludur.

4. İslâm Yeni Eflâtunculuğunun Etkisi ve Mirası

İbn Rüşd'ün ölümü ile birlikte, İslâm felsefesinin ani bir sonunun geldiğini söylemek kesin olarak doğru olmadığı gibi, onun 595/1198'de ölümü ile de İslâm düşüncesinde Yeni Eflâtunculuk hakkındaki büyük tartışmaların sonunun yaklaştığını söyleyebiliriz. İbn Rüşd tarafından savunulan Meşşâfîlik, tam olarak zafer kazanmasa da en azından felsefenin diğer formlarında varlığını sürdürdü. İbn Arabî'nin 638/1240'da ölümü bu zaferin sonrakinin (İbn Arabî) Vahdet-i Vücûd doktrini ile ve ancak birkaç sadık öğrencisiyle sürdürüldü. Üstelik Aristotelesçi ve Yeni Eflâtuncu yarışmada İbn Hazm'ın Zahirîliği ve İbn Teymiyye'nin Hanbelîliği gibi diğer hareketler ortaya çıktı.

Tartışmalı teolojik ajandası ile radikal felsefi bir düşünce sistemi olan Yeni Eflâtunculuk, İhvânü's-Safâ gibi düşünürlerin yazılarında yeniden parladı. Fakat genel konuşmak gerekirse onun yer eden en büyük etkisi, Şiîliğin üç büyük kolundan olan İsmâilî mezhebinin kelâmındaydı ve halen de böyledir. Bu mezhep; siyasi gücünü dördüncü ve beşinci yüzyıllarda Kuzey Afrika ve Mısır'da Fâtımîler'in iktidara gelişiyle sağladı. Cami-üniversite; el-Ezher, Eyyûbîler'in Mısır'ı ele geçirip sünî yapıya dönüştürmelerinden önce

İsmâîlî (böylece de Yeni Eflâtuncu) düşüncenin kalesiydi. İslâm'da Yeni Eflâtunculuk, kelâmî ve felsefî bir çok hususta ortak olmalarına rağmen imamet meselesinde ayrılığa düşmüş bir grup olan İsmâîlî kelâmı destekleyen bir unsur olarak yer almaktadır. Açıkça ki, Yeni Eflâtunculuğun İslâm düşüncesindeki etkisini incelerken, bu felsefenin Kur'an'da açıkça bulunan Tanrı'nın aşkın yönünü ve bazen de içkinliğini vurgulamaya hizmet etmektedir. İslâm Tarihi'nde Yeni Eflâtunculuğun etkisi, kendisini bazı bölgelerde göstermiştir. Bir çok örnek arasında Mısır'da iktidara gelen ve hicrî 297-567 miladî 969-1171 yıllarında hüküm süren Fâtımî hanedanını verebiliriz. İsmâîlî saldırılar Alamut kalesini vurdu. (Hicrî 483-654 Miladî 1090-1256) Nizârî İsmâîlî imamet İran'dan Hindistan'a hareket etti. Kelâmî bir anlayış olarak açıktır ki, İslâmî öğretilerin ana akımına tuhaf gelen doktrinlerin çoğu aşkınlık üzerine olan Kur'anî vurguya hizmet etti. Yeni Eflâtunculuk teorik olarak Ortadoğu'da; İskenderiye, Harran, Cûndîşâpur ve başka yerlerde bir hanedana girip (Fâtımî) onu ele geçirecek derecede kudretli oldu.

Tüm bunlardan öyleyse; "yabancı" bir kült paradigminin Ortadoğululaştırıldığını ve "İslâmlaştırıldığını" ve teolojik bir teşvik vesilesi olarak rol oynadığı ve böyle yaparak İslâm'ın farklı perspektiflerini kendisine eklediği neticesini çıkarabiliriz. Alternatif olarak Yeni Eflâtunculuk fenomenini daha yakından incelemeyi seçebiliriz. Onun düzen, yapı, sudûr, hiyerarşi, aşkın, akıl ve ruh vurgusunu ve İsmâîlîler tarafından tercih edilene daha benzer olan farklı bir paradigmayı da inceleyebiliriz. Bu görüşe göre, Yeni Eflâtunculuk, İslâm'ın siyasî bünyesinde yabancı ve işgalci bir gelişme olarak görülmemeli, yoktan yaratılıştan çok sudûra ve İslâm kelâmının temellerinden farklı şeylere dayanmasına rağmen daha ziyade bu inancın gelişmesi sırasında ihmal edilmiş İslâmî bir yön ya da yönlerden biri olarak görülmelidir. Lenn ve Madeline Goodman'ın bir gözlemine işaret etmek yararlı olacaktır.

"Yaratılışa bilinçli alternatif olarak sudûr, Yeni Eflâtuncularca mükemmelleştirildi. Çünkü öğrenimli yeni-Eflâtuncu (!) filozoflar, birkaç yüzyıl önce bin bir güçlükte, Aristo'nun kendilerini kurtardığı teşbihçi kozmogonilere tekrar inmeyi seçmediler."